

Субакожоева Ч.

КЫЗЫЛ-СУУ КЫРГЫЗДАРЫНДА “МАНАС” ЭПОСУН АЙТУУ САЛТЫНЫН
ӨНҮГҮШҮ

Субакожоева Ч.

“РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИИ СКАЗИТЕЛЬСТВА ЭПОСА “МАНАС” У КЫЗЫЛ-
СУЙСКИХ КЫРГЫЗОВ”

Ch.Subakojoeva

"DEVELOPMENT OF STORYTELLING TRADITION OF THE EPIC" MANAS "IN
KYZYL-SUU KYRGYZ PEOPLE"

УДК: 39:398:398:22

Кыргыз улутунун элдик оозеки чыгармачылыгы элдик руханий маданияттын өзгөчө бир бөлүгү. Кыргыз фольклорундагы бирден бир негизги касиет жана өнөр болуп айтуучулук эсептелинет. Бул ишибизди “Кызыл-Суу кыргыздарында “Манас” эпосун айтуу салтынын өнүгүшү” деп алып, Кытайлык кыргыздардагы манасчылык салтын талдоого алдык. Макалада: Эшмат Мамбетжүсүп, Жусубакун Апай, Ыбырайым, Мамбеттокто Саяк, Сатыбалды Аалы, Кабылакун Мааданбек, Муса Йакуп (Якуп) жана башка ушул сыяктуу манасчылардын өмүр-жолуна, чыгармачылыгына сереп жасоого аракет кылып, азын оолак маалымат бердик.

Негизги сөздөр: манасчы, кытайлык манасчылар, элдик оозеки чыгармачылык.

Сказительство, как устное народное творчество кыргызской нации является особой частью народной духовной культуры. В статье детально рассмотрены традиции манасчи китайских кыргызов. В статье собрана информация о жизни и творчестве таких манасчи, как: Эшмат Мамбетжүсүп, Жусубакун Апай, Ыбырайым, Мамбеттокто Саяк, Сатыбалды Аалы, Кабылакун Мааданбек, Муса Йакуп (Якуп) и тому подобных.

Ключевые слова: манасчи, Китайские манасчи, устное народное творчество.

Folklore Kyrgyz nation appear a special part of people's spiritual culture. The only holiness and works of Kyrgyz folklore Considered Storytelling. This work we have called the "Development of storytelling tradition of the epic" Manas "in Kyzyl-Suu Kyrgyz people" and considered in detail manaschy tradition among Chinese Kyrgyz. In this article we have tried to give a little information about the life and work of such manaschy as Eshmat Mambetzhysyp, Zhusubakun apai, Ybyrayum, Mambettokto Sayak, Satybaldy Aaaly, Kabylakun Maadanbek, Musa Yakup (Jakup) and the like.

Key words: manaschy, Chinese manaschy, folklore.

Ар бир манасчынын өзүнө жакын, сүйүктүү темалары болот. Кээ бир манасчылар каармандык, согуштук сценаларга, тарыхый окуяларга басым жасаса, кээ бирлерин жай турмуш, каада-салт кызыктырган. 1960-жылдардагы маалыматтарга таянсак, XIX кылымдын акырында жана XX кылымдын башында Кызыл-Суу кыргыздарынын ичинде көптөгөн манасчылар жашап өткөн. Өзүнүн чыгармачыл дарамети эл оозунда айтылып, атагы кеңири таанылган манасчыларга токтолуп өтсөк.

Эшмат Мамбетжүсүп атагы Кытай жергесинде гана эмес, Кыргызстанда да белгилүү болгон атактуу манасчы болгон. Анын манасчылык өнөрү эл тарабынан жогору бааланып, сый-урмат менен атак-даңктын үстүндө келген. Ал 1880-жылы азыркы Кызыл-Суу кыргыз автоном облусуна караштуу Улуучат ооданы Кызылой айылы Акбулак кыштагында дүйнөгө келип, 1963-жылы дүйнөдөн кайткан.

Манасчы Жусубакун Апай XIX кылымдын 70-жылдарында Кытайдын Шинжаң Уйгур автономиялуу районундагы Акчий жергесинде туулуп, 1920-жылы каза болгон. Ал «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим» бөлүктөрүн 6 ай бою тынымсыз айта алган. Жусубакун Апай “Манасты” баштап айтканда эле өтө уккулуктуу болуп калайык-калкка таанылган. Ал эл-жер аралап, илим алуу жолуна аттангандыктан, ар качан өз багытынан тайган эмес.

1916-жылы Кытайга качкан эл менен бирге Акчийге мааналап келген атактуу манасчы Сагымбай Орозбак жана Жусубакун эл алдында «Манас» айткан. Алар алым-сабак кылып, бири токтогон жерден бири улап, үч күндөй «Манас» айткан[1,12]. Жусубакун Апай ошондо ак үй ичинде Манастын Коңурбай менен сайышын айтып жатып, кызыганда тулгада асылган казандын үстүнөн секирип кеткен экен[10,36] - деп айтышат.

Ыбырайым. Ал азыркы КЭРдин Акчий ооданына караштуу Карачий айылында жашап өткөн. Туулган жылы белгисиз. 1950-жылы кайтыш болгон. Ыбырайым өмүр бою кедей өткөн адам болуп, бирөөлөрдүн алдына чыгып «Манас» айткан эмес. «Манасты» кимден үйрөнүп алгандыгы да белгисиз. Бирок шакирти катары Балбай Мамайды айтабыз.

1917-жылдын башында атактуу манасчы Сагымбай менен Кытай кыргыздарындагы өз мезгилинин чоң манасчысы Жусубакун Карачийде «Манас» айтышып беттешкен. Алар «Манасты» эки күн улап айтышып, «Сейтектен» наркысын билбей турганын айтышат. Ошондо улагада от жагып отурган Ыбырайым Балбайга “Манастын” “Сейтектен” кийинки бөлүмдөрү бар экендигин, тигилер калганын билбей турганын айтат. Балбай аны айтып берүүсүн суранат. Анда Ыбырайым: «Бул

желмогуздарга айта албайым», - деп адам жок жерде айтып берүүгө макул болот. Балбай Ыбырайым таякесин тиричиликтен алагды болбосу үчүн жанына көчүрүп келип, анын ишин кошо кылышып, билген жомогун кагазга түшүргөн[5,22].

Ыбырайым Балбайга «Манас» эпосунун кийинки беш бөлүмү болгон «Кененим», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей» бөлүмдөрүн айтып берген. Манасчы бул бөлүктөрдүн жарымын кара сөзчө, жарымын ыр аралаштырып айткан экен.

Кытай кыргыздарында элге кеңири таанымал, бирок ал айткан «Манасы» кагаз бетине түшпөй калган манасчылар көп болгон. Алардын бири - манасчы *Мамбеттокто Саяк*. Ал 1884-жылы Акчий районуна караштуу Сомташ айылында дүйнөгө келген. Атасынан алты жашында айрылып, энеси Үмүт деген байбиченин колунда чоңойот. Мамбеттокто Саяк 16 жаш курагынан тартып 50 жыл «Манас» айткан.

Лю Фажун «Манас» эпосун жыйноо, которууга 30 жыл» деген макаласында 2000 саптан ашуун айткан 25 манасчынын тизмесин берген. Бул тизмеде Лю Фажун эки миң саптан ашуун «Манас» айткан Жүсүп Мамай, Осмон Маты, Орозо Кадыр, Муса Йакуп, Өмүрбай, Мамбеторозо, Маты, Түкөш сыяктуу манасчылардын атын берген эмес. Лю Фажундун тизмесине кирген Темир, Төлөгөн Зейдин, Аалы Айтбай, Айса Жапар, Мамет Асан, Садык Осмонмамбет, Курманбай, Өмүр Токтомамбет, Жүсүп Темиш, Касым Солток, Алмакун, Шалай Эрмен сыяктуу 12 манасчынын варианты колго тийбей калган. 12 манасчынын варианты 1960-жылдары жыйналган жалпы материалдардын эң маңыздуусу болгон.

1960-жылдарда эл оозунан «Манасты» жыйноо ишинде үчилтик толук болбосо да «Манастын» кээ бир бөлүмдөрү же айрым эпизоддорун айткан манасчылардын айткандары кагаз бетине түшүрүлүп, архивге өткөрүлгөн. Лю Фажун түзгөн тизмени карай турган болсок, ошол кезде 90 манасчынын тизмесин берет. Ал эми кийинки текшерүүлөр боюнча алардын саны 48ди гана түзөт.

Сатыбалды Аалы. 1933-жылы Текес ооданына караштуу Көктөкө айылында төрөлгөн. Сатыбалдынын таятасы «Манаска» кызыгып, тапкан материалдарын топтоп жыйнаган адам болгон. Ушул кишинин колуна XX кылымдын башында Манастын бабалары тууралуу кол жазма тийген. Кийин таекеси Акылбек жана апасынын Сатыбалдынын бул өнөрдү аздектеп алып кетишине түздөн-түз тиешеси болгон. «Манасты» тааныштырган ушул адамдар болгон. Анын алгачкы үйрөнгөнү Манастын бабалары тууралуу жомок болгон. Бул манасчы башка манасчылардан айрымаланып, Манастын ата-бабалары Түгөйхан, Көбөйхан, Жамгырчы, Чаянхан, Чоюнхан, Бөйөнхан тууралуу айтып, Манасты улап кеткен.

Шинжаң эл ооз адабиятчылар коому 1982-жылы октябрда Сатыбалдыны Үрүмчүгө чакырат. Алар үн алгы тасмасына Сатыбалдыдан «Манас» айттырып

жаздырып алган. Бул бөлүк «Түгөйхан» деп аталып, 18732 саптан турган.

Кийинки ирет, 1986-жылы Сатыбалдыны Үрүмчүгө чакыртып келип, анын билген жомогун Толкун Турду мырза үналгыга алдырган. Үналгы тасмасындагы «Чаянхан», «Чоюнкан» бөлүгүн Токтобүбү Ысак кызы, «Бөйөнкан» бөлүгүн Толкун Турду мырза кагазга түшүргөн. 1991-жылы Сатыбалды үчүнчү ирет Үрүмчүгө келип, калган бөлүктөрдү түгөлдөй айтып бүтүргөн. Буларды Асанбай Матили жазып алган.

2011-жылы Сатыбалды Аалы айткан вариант «Манастын бабалары» деген ат менен Шинжаң эл басмасы тарабынан жарык көрдү. Кытай жана кыргыз тилдеринде жазылган илимий эмгектерде Сатыбалды «манасчы» катары айтылып келет. Кытайлык кыргыздар арасында «Манас» эпосун Манастын бабаларынан баштап айткан вариант буга чейин кезикпеген.

Осмон Намаз (1896-1967) азыркы Артыш шаарына караштуу Каражүл айылынын Шарпаң кыштагында жашап өткөн семетейчи. «Семетей» эпосунан үзүндү кагазга түшүрүлгөн.

Кабылакун Мааданбек Акчий ооданына караштуу Карачий айылынын Акчий кыштагында дүйнөгө келген. Жыйырма жаш курагынан баштап атактуу манасчы Жусубакундан «Манас» үйрөнгөн.

Орозо Кадыр 1934-жылы азыркы Артыш шаарына караштуу Тегирмети айылынын Айыктык жайлоосунда малчы үй-бүлөдө төрөлгөн. 1935-жылы атасы Кадыр Шың Шысай тарабынан камакка алынып, дарексиз жоголгон.

Орозо Тегирмети айланасында «Семетей» эпосун эң сонун айткандыгы үчүн, азырга чейин «Орозо жомокчу» деген атка конуп келүүдө. Анын «Семетей» айтууда өз алдынча обону, ыкмасы болгон.

Муса Йакуп (Якуп) 1914-жылы азыркы Аксуу аймагы Келпин ооданына караштуу Кумлук кыштагында төрөлгөн. Кийин Акчий ооданы Сапарбай айылына барып, байга койчу болгон. Бул манасчыдан жазылып алынган эпизоддун көлөмү 2000 сапка жепесе да өз алдынча сөз кылууга арзыйт. Улуту уйгур болгонуна карабастан, «Манасты» кой кайтарып жүргөн кезинде Жүсүбакундан атайын барып үйрөнгөн.

Осмон Маты атактуу манасчылардын бири. Ал 1906-жылы азыркы Улуучат ооданына караштуу Кызылой айылы Майдан кыштагында дүйнөгө келген.

Шаабай Чолу 1919-жылы азыркы Кыргызстандын Алай районунда төрөлгөн. 20 жашка чыкканда Кытай тарапка көчүп келип, Улуучат ооданынын Бостонтерек айылында туруп калган. Өмөр деген манасчыдан «Манас», «Семетей», «Сейтектин» айрым бөлүктөрүн үйрөнгөн.

Алибек Калчаке 1897-жылы төрөлгөн. Актоо ооданынын Чарлуң айылындагы Аксарай кыштагында жашап өткөн. 1965-жылы «Манас» жыйноочу

Үсөнали Алымкул Алипбектин айтуусунда «Манастын төрөлүшү жана эр жетиши» деген бөлүмдү жазып алган.

Түкөш Жамаке Акчий ооданынын Сапарбай айылында 1901-жылы төрөлгөн. Мергенчилик кылган. 20 жаш курагында сапарбайлык манасчы Асейден «Манасты» үйрөнгөн. 1964-жылы Үсөнали Алымкул менен Сыдык андан 2200 сап ыр жазып алган.

Асанбек Аманбай 1902-жылы Акчий ооданындагы Кулансарык айлында төрөлгөн. 1964-жылы 62 жаш курагында 304 саптуу «Жети хандын манаска элчи жиберилиши» эпизодун айтып берип, Пазыл Бике уулу аны кагазга түшүргөн.

Каден Ысмайыл Артыш шаары Каражүл айылында 1904-жылы төрөлгөн. 1961-жылы Кызылсуу областтык партия мектептен Токтосун андан «Семетей менен Кыз жөнүндө» деп тема коюлган эпизод жазып алган.

Өмүрбай Деркенбай Акчий ооданы Сомташ айылынан болуп, *Маметкадыр Маметасан* Улуучат ооданы Базар ичинен, 1905-жылы төрөлгөн, 1964-жылы Маметжума андан жазып алган.

Бактыбай Токо Акчий ооданы Кулансарык айылында 1907-жылы төрөлгөн. «Манас», «Семетейди» манасчы Садыракун Айсардан үйрөнгөн. Маты манасчыдан «Манастан» үзүндү жазылып алган.

Сейит Ыбырайым Улуучат ооданынын Тоюн айылында 1907-жылы төрөлгөн. 1961-жылы Жакып андан материал жазып алган.

Ысмайыл Кулмолдо Улуучат ооданы Оксалыр айылынан, 1909-жылы төрөлгөн. Гоминдаң кезинде бир жыл почтодо кат ташыган. Андан кийин малчылык, айыл чарбачылык менен алектенген. «Семетейди» жазма булактардан үйрөнгөн. 1961-жылы Үсөнали Алымкул андан жазып алган.

Мусаакун Мырзамамет Улуучат ооданы Терек айылында 1911-жылы төрөлгөн. 12 жашында өзүнүн агасы Мекеден «Манас» айтууну үйрөнгөн. Мекке өз учурунда «Манасты» Кыргызстанда жашаган Сагымбайдан үйрөнгөн.

Абдикерим Үсүпбек 1911-жылы төрөлгөн. Улуучат ооданына караштуу «Семетейди» Карабулактык Орозакун деген кишиден үйрөнгөн. *Айдаралы Таштан* Улуучат ооданынын Улуучат айылынан, 1911-жылы төрөлгөн. «Семетейди» 1937-жылдары эл оозунан үйрөнгөн.

Жума Эсен 1914-жылы Тегирмети айылынын Майдан кыштагында төрөлгөн. «Манасты» аткарууда өз алдынча обон менен коштогон.

Токтакун Акчий ооданы Сапарбай айылында 1915-жылы туулган. Алмамбеттин Көкчөдөн чыгып Манаска келген жерин Өмүрбайдан үйрөнгөн.

Курбан Муса 1917-жылы Артыш шаарына караштуу Каражүл айылынан төрөлгөн.

Ысмайыл 1918-жылы Актоо ооданынын Чарлуң айылына караштуу Сугат кыштагында төрөлгөн.

Үсөйүн Абдыжапар Улуучат ооданынын Кызылой айылындагы Канжууган кыштагынан. 1920-жылы төрөлгөн.

Опаз Жаркынбай 1921-жылы Артыш шаарынын Каражүл айылында төрөлгөн.

Жумагул Үсүке Улуучат ооданы Кызылой айылында 1925-жылы төрөлгөн.

Таалып Сейит 1925-жылы төрөлгөн. Актоо ооданынын Чарлуң айылынан. «Манас», «Семетейди» Курман деген адамдан 1956-жылы үйрөнгөн.

Бекир Малай Улуучат ооданы Оксалыр айылынан 1926-жылы төрөлгөн.

Манасчы *Төрө Жума* 1927-жылы азыркы Актоо районунун Булуңкол айылы, Суубашы кыштоосунда жарык дүйнөгө келген. «Манас», «Семетейди» ыр жана кара сөз түрүндө айткан.

Маамыт Салмаке Акчий ооданы Карачий айылында 1928-жылы төрөлгөн. *Таабалды Керим* Улуучат ооданы Бостонтерек айылы 1-кыштагында 1933-жылы төрөлгөн.

Томок Мамбетали Улуучат ооданы Тоюн айылы Сөөк кыштагынан. 1934-жылы төрөлгөн.

Кадыр Байсал Улуучат ооданында 1934-жылы төрөлгөн. «Семетейди» Кыргызстанда басылган китептен үйрөнгөн.

Мамбеторозо Борбуш Акчий ооданы Сапарбай айылында 1935-жылы төрөлгөн.

Сабыт Осмон Актоо ооданы Чарлуң айылында 1937-жылы туулган. *Жанар Темир* Актоо ооданы Булуңкөл айылы Суубашы кыштагынан. 1938-жылы төрөлгөн

Абдылазиз 1947-жылы Акчий ооданынын Сомташ айылында төрөлгөн. *Качкын Саабыйбай* Акчий ооданынан. 1964-жылы «Манас» жыйноочу Сыдык андан «Жети ханды чакыруу» деген эпизодду жазып алган.

Ажакун Акчий ооданы Карачий айылы Карачий кыштагынан. 1964-жылы 8-айда Ажакундун жазма дептеринен Үсөнали Алымкул «Манастын Бейжинге жөнөшү» деген бөлүмдөн ыр көчүрүп алган.

Ыбырай Улуучат ооданы Кызылой айылынан. Туулган жылы белгисиз.

Өмөр Улуучат ооданы Кызылой айылынын Ойтерскен деген жеринен. Туулган жылы белгисиз [10,118].

Мамлекет тарабынан көңүл буруулар Кыргызстандагы манасчыларга салыштырмалуу алдыда болуп, кытайлык манасчылар «Манас» эпосун мамлекеттик деңгээлде колдоого алып, бул багытта ар кандай иш чаралар өткөрүлүп келүүдө. Манасчылык өнөрдү, устат-шакирттик салттын бүгүнкү күндө да жоголбой уланып келиши манастануучулардын иликтей турган объектилеринен болуп кала берет.

Адабияттар:

1. Абдалиева Г.К. Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты 1949-2004-ж.ж. (Кызыл-Суу кыргыз автономиялык обл. жашаган кыргыздардын мисалында). Тарых или. канд. дис. 07.00.02: [Текст] /Г.К.Абдалиева. - Б., 2008. - 196 б.
2. Абдиева Ж.К. Кыргыздардын диний ишенимдеринин эволюциясы
3. (“Манас” эпосунун материалдарынын негизинде): 07.00.07 –“Этнография, этнология жана антропология” адистиги б-ча тарых илим. канд. Окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. авторефераты. - Бишкек, 2015. – 26 б.
4. Акмолдоева Ш. Манас ааламы [Текст]/ Ш.Акмолдоева. – Б., 2003. – 160 б.
5. Актан Т. Тыныбек, Табылды, Актан: [Текст]/А. Тыныбек,-Б., -2013.-1052б.
6. “Ак-Чий ооданы тезкиреси”.-Шинжаң эл басмасы.-2001.
7. Алп манасчынын албан элеси: [Текст] -Б., 1994. - 160.б.
8. Бартольд В.В. Кыргыздар: [Текст]/В.Бартольд.-2 том. Б., 1991.-Б.562
9. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В.В.Бартольд. – Б., 1997. – 456 б.
8. Кыргыздар, 4-том: [Текст] Б.,1997.-652б.
10. Мамбетакун М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык: [Текст]/М. Мамбетакун. Үрүмчү, 1996. -319б.

Рецензент: к.и.н., доцент Жусупова М.М.